

OSMANLI DEVLETİ'NİN DURUMU HAKKINDA CEVDET PAŞA'NIN GÖRÜŞLERİ

Dr. Mustafa OĞUZ*

ÖZ: II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı Devleti'nin hayatta kalma mücadelesi verdiği bir devredir. Başta padişah olmak üzere, devlet adamları ve aydınlar bu dönemde, devletin çöküşünü durdurmak için çeşitli çözüm yolları aramışlardır. II. Abdülhamid, aydınlar ve devlet adamlarından düşüncelerini "lâyiha" şeklinde kendisine takdim etmelerini istemiştir. Cevdet Paşa, hem devletin resmi tarihçisi hem de âlim ve tecrübeli bir devlet adamı olarak, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntıları yakinen bilen birisidir. Cevdet Paşa bu birikimlerini çözüm önerileri şeklinde ortaya koymuştur. II. Abdülhamid, Cevdet Paşa'nın görüş ve düşüncelerine her zaman önem vermiş ve bu görüşleri dikkate almıştır. Makaleye konu olan lâyhada, başta Osmanlı Devleti'nin Avrupalı Devletler tarafından paylaşımı, Ermeni meselesi, İstanbul'un stratejik konumu ve çözüm yolları ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, lâyiha, Cevdet Paşa, Safvet Paşa, Ermeniler, ıslahat.

Cevdet Pasha's Views About The Status of Ottoman State

ABSTRACT: The period of Abdulhamit II is the period of survival of the Ottomans. In this period, especially the Sultan and the governors and other intellectuals had tried to find different solution for preventing the Empire from the fall. Abdulhamid II had asked them to form the solutions produced in the form of "pleading" Cevdet Pasha, the experienced statesman, scientist and the historian had been aware of all the problems that the Empire had been in. As a result, Ahmet Cevdet Pasha had reflected his experiences together with his knowledge towards the possible solutions. He in person and his view had been given utmost importance by Abdulhamit II until he had passed away. On the Pleade the problems of İstanbul, division of Ottoman Empire and Armenian Issue had been evaluated.

* Niğde Üni. Fen-Ed. Fak. Tarih Böl. mustafaoguz71@gmail.com

Key words: Abdulhamid II, pleading, Cevdet Pasha, Safvet Pasha, armenians, reformation.

Giriş

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yetiştirdiği âlim ve devlet adamlarından birisi olan Cevdet Paşa, medrese çıkışlı olduğu hâlde mülkiyeye intisap ederek devletin değişik kademelerinde değerli hizmetlerde bulunmuş, aynı zamanda devletin resmi tarihçisi sıfatıyla da kendisinden önceki vakanüvislerden farklı ve günümüz tarih anlayışına yakın bir metot takip etmiştir (Halaçoğlu vd. 1993: 443-450; Tanpınar 1988: 159-178). II. Abdülhamid'in güvenini kazanmış bir devlet adamı olan Cevdet Paşa, II. Abdülhamid'e birçok lâyiha sunmuştur. Takdim ettiği lâyihalar, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı'nda (YEE) kayıtlı olup, bu lâyihalarda devletin genel durumu başta olmak üzere eğitim, adalet, nüfus sayımı, İslâm ve hilafet gibi devlet ve toplum hayatını ilgilendiren konular; Mısır, Tuna ve İşkodra vilayetleri ile idari yapı; Senusiler, Hindistan ve Avrupa ile de yakın ve uzak dünya meseleleri hakkında görüş ve düşüncelerini açıklamıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde asıl ve müsvedde halinde bulunan bu lâyihalardan hareketle Cevdet Paşa'nın olaylara bakışını anlamak mümkündür.

Cevdet Paşa'nın makalemize konu olan lâyihayı yazma gayesi, lâyihanın giriş kısmında şu cümleyle ifade edilir: “Ahvâl-i hâzıraya dâir bir lâyiha tahrir ve takdimi hakkında kurenâ-yi şehriyârilerinden Arif Beğ¹ kulları vasıtasıyla şeref-yâb-ı telâkki olduğum emr ü fermân-ı hümâyûn-ı hazret-i pâdişâhî mûcib-i âlisi üzere” (YEE, 38/95: 1). Bu ve benzer ifadeler Yıldız Arşivi'nde kayıtlı bulunan pek çok lâyihada görülebilir. II. Abdülhamid'in idarecilik vasıfları arasında en dikkat çekici özelliklerden birisi de, herhangi bir konuda, başta devlet adamları olmak üzere Yıldız Sarayı'nda ikamet eden yerli ve yabancı danışmanlarından devamlı olarak lâyihalar istemesidir (Çetinsaya 1999: 56). II. Abdülhamid, iktidarda bulunduğu süre içerisinde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum hakkında devlet adamlarının görüş ve düşüncelerini öğrenmek istemiştir. Cevdet Paşa'nın II. Abdülhamid'e verdiği lâyihalarının hemen tümünün girişinde bu durum her zaman vurgulanmaktadır (YEE, 39/19; YEE, 39/18; YEE, 39/15; YEE, 39/9; YEE, 39/8; YEE, 39/7). II. Abdülhamid'in Cevdet Paşa'nın görüş ve düşüncelerine değer verdiğini

¹ Mabeynci Arif Bey hakkında bilgi için bk. Tahsin Paşa (1990: 179-182).

ve devlet tecrübesinden istifade ettiği hâl' edildikten sonra hususi doktorluğunu yapan Atıf Hüseyin Bey'in hatıratında da anlatılmaktadır².

Makaleye konu olan "lâyiha", BOA, YEE 38/95'de kayıtlıdır ve toplam dört sayfadan ibaret olup müsvedde halindedir. Cevdet Paşa'nın kısa ve özlü değerlendirmelerini içeren "lâyiha", Osmanlı Devleti'nin genel durumu hakkında da bilgiler vermektedir. Cevdet Paşa, II. Abdülhamid'in isteği üzerine kaleme aldığı "hâl-i hazır durum" hakkındaki lâyihasında (YEE, 38/95; Cevdet Paşa 1980: 233; Ebu'l-ula Mardin 1996: 323-324), İstanbul'un coğrafi konum bakımından önemi, Ermeni meselesinin ortaya çıkışı, Safvet Paşa'nın hataları, padişahta bulunması gereken özellikler ve çözüm yollarını anlatmaktadır.

A. İstanbul'un Önemi

Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti'nin sadece kendi kuvveti ile ayakta kalmasının zor olduğunu ifade ederek, bunun ancak Avrupa devletlerinin kendi aralarındaki iktidar mücadeleleri ile mümkün olabileceğini, eğer devlet iyi idare edilmez ise, İstanbul'da "idare-i müstereke" (YEE, 38/95:1) kurulabileceğini belirtir. Mustafa Reşid Paşa'nın özel bir sohbette İstanbul'u bundan böyle Osmanlı Devleti'nin koruyamayacağını, tam tersine İstanbul'un Osmanlı Devleti'ni muhafaza edeceğini anlattığını söyler³.

İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya, "hasta adam" olarak tavsif ettikleri Osmanlı Devleti'ni paylaşma konusunda hemfikir değildiler. İstanbul'un hangi Avrupalı devletin idaresinde kalması konusunda büyük bir siyasi rekabet vardı. Avrupalı devletler tarafından, İstanbul'da tek bir

² II. Abdülhamid, Cevdet Paşa için: "*Cevdet Paşa âlim bir adam idi.. Arabide müderris olduğu gibi diğer ulûm ve fûnunda da âlim idi.. Ben ondan onun ilminden çok istifade ederdim.*" bk. Hülâgü (2003: 267).

³ Mustafa Reşid Paşa'nın XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya karşı durumunu izah eden sözleri: "*Merhûm Reşid Paşa ile bir gece musâhebet olunur iken demişdi ki (biz bu mevki'i kendi kuvvetimizle muhâfaza edemeyeceğiz. Bundan sonra bu mevki' bizi muhâfaza edecek. Fakat hüsn-i idâre şarttır. Ve illâ düvel-i Avrupa bizi rahat bırakmazlar. İstanbul ise her devletin matmah-ı nazarı olduğu halde kabil-i taksim değildir. Eğer hüsn-i idâreye muvaffak olamaz isek burada bir idâre-i müstereke teşekkül eder.)*" (YEE, 38/95:1). İstanbul'un önemi hakkında Fuad Paşa da İngiltere sefiri Canning'e "*Devlet-i Aliyye dört esas üzere müesses olup bunlar ile nasıl istenilir ise idaresi ve ilerlemesi kabil olur ve bunlardan kangısı nakıs olur ise idâre kabil olmaz. Dört esas budur. Millet-i islâmîyye devlet-i türkiyye salâtin-i osmaniyye pâyitaht-ı İstanbul*" sözleriyle ifade etmiştir. bk.Cevdet Paşa (1991: 85).

devlet hükümlerinden ise bütün Avrupalı devletlerin idari yönetiminde ortak olduğu bir sistem kurulması düşünülmekteydi. Bu hedefe ancak Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını sağlayan Sevr Antlaşması ile kavuşabildiler. Mustafa Reşid Paşa, bu sonucu yarım asır önce görerek Osmanlı Devleti'nin idari ve siyasi konumunu ıslah etmesini ifade etmektedir.

Mustafa Reşid Paşa'nın bu düşünceleri XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı-Avrupa ilişkilerini belirleyen en önemli siyasi yaklaşımlardan biri olmuştur. "Şark Meselesi" olarak bilinen sorunun kaynağında da, başta İstanbul olmak üzere bütün Osmanlı topraklarının paylaşılması konusunda Avrupa'nın ortak hareket edememesi yatmaktadır. Bu tehlikeyi Reşid Paşa da sohbet sırasında Cevdet Paşa'ya birkaç cümle ile özetleme gereği duymuştur.

II. Abdülhamid'in 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden tahttan indirildiği (1909) tarihe kadar geçen süre içerisinde takip ettiği dış politika, Reşid Paşa'nın sözleriyle de teyit edilen denge politikasıdır. Cevdet Paşa'ya göre, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi göstermiştir ki Osmanlı Devleti tek başına "Düvel-i Muazzama" ile baş edemez." Ancak Avrupalı devletlerin kendi aralarındaki iktidar mücadelesinden faydalanarak ayakta kalabilir. Otuz üç yıllık saltanatında II. Abdülhamid bunu yapmaya çalışmıştır (Ortaylı 2003: 49-54).

Jeopolitik ve jeostratejik konumundan dolayı İstanbul'un, başta Rusya olmak üzere, Fransa ve İngiltere'nin iştahını kabarttığını söyleyen Cevdet Paşa, adı geçen devletlerin İstanbul'un güçlü bir devletin elinde olmasından ise Osmanlı Devleti gibi kendilerine rakip olamayacak bir devletin elinde bulunmasının daha kabul edilebilir bir durum olduğunu belirtmektedir. Hatta Cevdet Paşa, Napolyon Bonapart ve Çar Aleksandr aralarında Osmanlı Devleti'nin paylaşılması konusunda anlaşmışları hâlde (Armaoğlu 1997: 66-67), İstanbul'un paylaşılması hususunda anlaşamadıkları için "Şark Meselesi"nin çözümlenemediğini belirtmiş ve İstanbul'un mevki bakımından öneminin inkâr edilemez bir gerçek olduğunu "el-hâsıl İstanbul mevki'-i küre-i arzın üzerinde kabil-i taksim olmayan bir nokta-i mümtâze olub her kanğı bir devlet ana taarruz edecek olsa diğerleri muarız çıkmak umûr-ı tâbi'yeden bulunduğu ve bu cihetle mesâil-i siyâsiyyeden Devlet-i Aliyye'nin mevki' pek mühim olduğu beyâna muhtâc değildir." (YEE, 38/95: 1) sözleriyle ifade etmiştir.

B. İngiltere ve Rusya'nın Hedefleri

Cevdet Paşa, Avrupa'nın siyasi bakımdan ikiye ayrıldığını belirterek, özellikle Rusya'nın Karadeniz'in güvenliğini sağlayabilmek için, Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığına bir ittifak anlaşması imzalamış kadar önem verdiğini ifade etmektedir. Çünkü İngiltere'nin güçlü donanmasının

Karadeniz'e girmesini ve Rusya'ya zarar vermesini engellemek maksadıyla İstanbul Boğazı'nın tarafsız konumda olan Osmanlı Devleti'nde bulunması, Rusya'nın jeopolitik konumu açısından çok önemlidir⁴.

Cevdet Paşa'nın da ifade ettiği gibi Avrupa devletleri, iktidar ve çıkar çatışmalarından dolayı iki bloğa ayrılmış durumdaydı. 1888 yılında Alman İmparatorluğu tahtına III. Friedrich'in oğlu II. Wilhelm çıkmıştı. II. Wilhelm ile birlikte Avrupa'daki ittifaklar da yeniden şekillenmeye başladı. Avrupa'daki bloklaşma sonucunda Almanya'nın liderliğini yaptığı blok ve diğer tarafta ise İngiltere yer almaktaydı. Rusya ise Alman ittifakından ayrılarak İngiltere ile bir blok içinde yer alabilecek bir politika takip etmekteydi⁵.

Devletlerarası ittifaklar uzun süreli olmadığından her devlet kendi konumunu ve menfaatlerini korumak zorundadırlar. Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti'nin coğrafi konumu sebebiyle Avrupa dengesi içerisinde kendi kendisini koruyabildiğini belirtmektedir. Ancak bunun devamlı olamayacağını da ifade eder. Bunun devamlı olabilmesi için gereken şart ise "hüsn-i idâre"dir. Eğer bu sağlanamazsa Avrupa'nın karşımıza "idare-i müştereke" konusunu getirebileceğini açık bir dil ile ifade eder. "İdare-i müştereke" fikrini en çok destekleyecek olan ise İngiltere'dir. Çünkü Cevdet Paşa'ya göre İngiltere'nin deniz gücü bakımından diğer Avrupalı devletlere karşı "kuvve-i bahriyyece teferrukları olduğundan bir idare-i müştereke teşkil olunduğu takdirde nüfûzca düvel-i sâireye teferruk etmek ümidinde" bulunmaktadır. Fakat bu projeyi hayata geçirmek kolay değildir. Sebebi ise Avrupalı devletler arasında bir ittifakın zorluğudur. Cevdet Paşa, bu meseleden kurtulmak için "Devlet-i Aliyye umûr-ı dahiliyye ve hariciyyesince hüsn-i idâreye muvaffak oldukça öyle bir ittifâkın husûlü imkansız görünür" demektedir (YEE, 38/95: 2).

Cevdet Paşa'ya göre Osmanlı Devleti'nin "idâre-i umûr"da yani devletin genel idaresinde acizlik ve beceriksizliğinden bahsetmek sıradan

⁴ "Ve el-hâletü hâzihî iki kısıma münkasım olan düvel-i mahmiyenin kuvve-i mütekaabilelerinin muvâzenesinde Devlet-i Aliyye denkaşı gibi bulundurub iki taraf dahi Devlet-i Aliyye'yi dâire-i ittifâkına almağa çalışıyor. Hele Rusyalu Karadenizce İngiliz donanmasının mazarrâtından emin olmak için Devlet-i Aliyye'nin bi-taraflığını bir ittifâk tedâfüi kadar kıymetli add eyler." (YEE, 38/95: 1).

⁵ Birinci Dünya Savaşı öncesi ittifaklar II. Wilhelm'in iktidara gelmesiyle şekillenmeye başlamıştı (Armaoğlu 1991: 28-37; Kurat 1990: 107). II. Wilhelm dönemi ile beraber Almanya'nın liderliği etrafında şekillenen ittifaklar sürecini daha detaylı bir surette takip etmek için bk. Armaoğlu (1991: 334-457).

olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu azciyetini Avrupa'nın kamuoyuna devamlı olarak propaganda etmek devlet düşmanlarınca alışkanlık haline gelmiştir⁶.

Cevdet Paşa'nın "hüsn-i idâre" tabirinden amacı, zamanın gereklerine göre devletin ve toplumun idare edilmesidir. Bu idare ise başta padişah olmak üzere en alttaki memura kadar adil, dürüst, işinin ehli insanların iş başında olmasıdır. Avrupa'ya karşı siyasi, askeri ve kültürel bakımdan kendini koruyabilecek, devletlerarası sistemde hakkını savunabilen ve rakiplerinin kendisinden çekindiği bir devlettir.

C.Ermeni Meselesi

Lâyihasının bundan sonraki kısmında İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı Devleti hakkındaki politikalarını değerlendiren Cevdet Paşa, Ermeni meselesinin çıkışı ve Ermeni komitelerinin yaptıkları terör olaylarını Avrupa'nın "vukuât-ı âdiyyenin birine bin katarak ve birçok müftereyât dahi ilâve ederek âleme velvele vermeğe" (YEE, 38/95: 2) başladıklarını belirtir. Cevdet Paşa, üzüntülerini belirterek İstanbul'un yanı başında olan "İzmid sancağında emniyet münselib olduğu hâlde geçen günler derdest-i inşâ' olan İzmid demiryolu üzerinde eşkiyâ tarafından ecnebilere taarruz olunması ve müteâkiben Edirne demiryolu üzerinde Babaeskisi istasyonunun basılması" gibi olayların kötü niyetli kişilerin iftira ve abartmaları ile birlikte Avrupa'nın iddialarının onaylanmış olduğunu kabul etmek anlamına geleceğini belirtir. Asayiş eksikliğinin yanı sıra Ermeni komitelerinin "âsâr-ı fesâdâtı" İstanbul'da da ortaya çıkmaya başlamış ve bu faaliyetler "nihilist usûlüne" benzeyen bir şekle bürünmüştür (YEE, 38/95: 2; Bayur 1991: 76-81).

Cevdet Paşa'ya göre, kötü niyetli kişilerin iftira ve abartmalarına karşı devletin layık olduğu hakkaniyetle müdafaa edilmesi gerekirken, itiraza sebep olunan olayların sorumluluğu tamamen "taraf-ı saltanata" yüklenildiğini ifade etmektedir. Paşaya göre en vahim olan taraf burasıdır. Cevdet Paşa bir durum değerlendirmesi yaparak "Devlet-i Aliyye'nin idâre-i dahiliyesinde kusur olduğu nasıl ki inkâr olunamaz ise idâre-i umûr-ı hariciyyesinin bütün bütün bozuk olduğu müsellemtândır ve sebebinin hep me'mûrlarda olduğu ma'lûm olmağla ve her iki cihetinde islâhı vacibâtdandır." (YEE, 38/95: 2) demektedir.

Ermeni meselesinin başlangıcının Berlin Kongresi olduğunu söyleyen Cevdet Paşa, buradaki hatanın sorumluluğunu Safvet Paşa'ya yük-

⁶ *Devlet-i Aliyye'nin idâre-i umûrda aczinden bahs etmek ve Avrupa'nın eşkâr-ı umûmiyyesini bu yola çevirmek bed-hâhlarca adet hükmüne girmiştir.*" (YEE, 38/95: 2).

mektedir. Berlin Kongresi esnasında hem Sadrazam hem de Hariciye Nazırlığı görevinde bulunan Safvet Paşa'yı⁷ “encâm-ı beyn” yani işin sonunu göremeyen ve “yevmiyecilerden” birisi olarak tavsif eden Cevdet Paşa, onun Ermeni Patriki Nersis'e Berlin Kongresi'ne heyet göndermesi için izin vermesini eleştirir ve “Ne büyük hatâ' ne büyük gafletdir ki Devlet-i Aliyye murahhasları kâfi olmayub da tebaasının bir sınıfı tarafından kendi hukuklarını muhâfaza için bir meclis-i kebir-i düveliyye meb'ûslar gönderdikleri hâlde ol sınıfa bir imtiyâz-ı mahsûsa verilmiş olmaz mı?” (YEE, 38/95: 3) diyerek yapılan tarihi hatayı eleştirir. İngilizlerin böyle bir fırsatı kaçırmamak için Ermenileri desteklediklerini belirtir. Ardından Reşid Paşa ile Safvet Paşa'yı mukayese ederek “Nerede Reşid Paşa, nerede Safvet Paşa. Öyle büyük makam ve mevki'lerde bulunan âdemlerin küçük bir hatâ'sı işte böyle büyük fenâlıklara bâdî oluyor.” Sözleriyle büyük makamlara gelen kişilerin o makama layık değil ise yaptıkları küçük bir hatanın büyük felaketlere sebep olduğunu ifade eder (YEE, 38/95: 3)⁸.

⁷ Mahmud Celâleddin Paşa (1983: 613).

⁸ Şura-yı Devlet azalığı yapmış olan İsmail Hakkı Bey'in 05 Ekim 1876 tarihli lâyihasında hal-i hazırda görev yapan vükela heyetindeki kişilerin şahsiyetleri hakkında kısa ve keskin hükümler vermiştir. Safvet Paşa için, “*Hariciye Nazırı Safvet Paşa ashab-ı dirayetden ve politika-şinas ve halkın ahvalini bilir bir zat olup lakin Hariciye Nazırına ilzam olan ikdam ve cesaretden mahrumdur.*” ifadelerini kullanarak Hariciye Nazırlığı hakkında Cevdet Paşa ile hem fikir oldukları anlaşılmaktadır (YEE, 10/36 ; Y.PRK.AZJ. 1/31). İsmail Hakkı Bey aynı lâyhada Cevdet Paşa için ise “*ilm-i fıkıh ve tarih-şinas ve gayet mukaddem ise de ilmüne göre akl-ı zatiyesi olmadığından umur-ı cesimeye teşebbüs ider ise netayic-i hayriye memul olunamaz.*” ifadelerini kullanmaktadır (YEE, 10/36 ; Y.PRK.AZJ. 1/31). İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar* isimli eserinde Safvet Paşa için “*Safvet Paşayı tanıyanlar ve garaza mağlûb olmayarak doğruyu söyleyenler, âkil, dur endiş, müstekim, hamiyetli, malûmatlı, nazûk, dilnevaz, halim, kerim hukuk perver, mizaha mail, şuh meşreb, lâtiife kâr, hoş suhbet, meclis âra ve natuk olduğunda müttefiktirler.*” demektedir (İbnülemin 1961: 884). Abdurrahman Şeref Bey, Safvet Paşa için “*doğuştan ılımlı olması, milletin ve padişahın huyunu gayet iyi bilmesi ve devlet idaresindeki uzun tecrübesi dolayısıyla ıslahat yapayım derken kırıp dökmekten ve aceleci heveslerle ileriye atılarak “manalı manasız taşkınlıklardan ve ilgisiz zahmet ve yürüyüşlerden” çekinir bir kimse olduğundan içte ve dışta beklenen yönetim ve memleket işlerini ağırdan almak ve yapılacak şeyleri memlekete sindirmek için önce onlara alıştırmak taraftarı idi. Adalet işlerinin ıslahundan bahseden bir kimseye “efendi hakim yok, mahkeme yok, bu durumda adâlet ıslahatı sözde ve dilekte kalır; evvelâ hâkim yetiştirmeli sonra mahkeme binaları yapmalı da sonra adliye teşkilatını düzeltmeye ve genişletmeye çalışmalı. Yoksa hukuk bilimini okumamış kâ-*

Cevdet Paşa, Berlin Kongresi ile Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ıslahat yapılması esası kabul edildikten sonra, onların “tevsi-i imtiyâzât sevdasına” düştüklerini ve bunu gerçekleştirmek için de çeşitli faaliyetlere başladıklarını belirtir. Öncelikli olarak yetişecek olan Ermenilerin “efkârını” istedikleri yola çevirmek için okullar kurmaya başladılar. Ermenilerden zengin ve devlet hizmetinde bulunanların büyük bir kısmı bu okulların kurulabilmesi için hem bedenen hem de maddi olarak büyük gayretler gösterdiler. XIX. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti’ne karşı bağımsızlık mücadelesi veren başta Sırpolar olmak üzere Rumlar ve Bulgarlar da hemen hemen aynı yolu takip etmişlerdi. Bu sebeple Ermeniler de öncelikli olarak okullar açmak suretiyle Ermeni gençlerini “Bağımsız Ermenistan” hedefine ulaşmak için yetiştirmeyi hesaplıyorlardı (YEE, 38/95: 3).

“Bağımsız Ermenistan” hedefine ulaşmak için Ermeni okullarından yetişecek Ermeni gençlerini beklemenin zamanı heba etmek olacağını düşünen ve Cevdet Paşa tarafından “efkâr-ı mazarrâta ashâbı” olarak tanımlanan Ermeniler ise bir an evvel Avrupa’nın müdahalesini sağlamak için faaliyete geçtiklerini, ihtilal komiteleri kurarak hem Osmanlı topraklarında hem de Avrupa’da Ermenilerin zulme uğradıklarını yoğun bir propaganda ile anlatmaya başladıklarını belirtir (YEE, 38/95: 3).

Ahmed Cevdet Paşa, Osmanlı Hükümeti’nin bu komitelere karşı gösterdiği “nezâket ve mülâyemeti”, Ermenilerin devletin zaafına ve kendilerinden korktuklarına yorumlayarak İstanbul’da bile “edepsizlik” etmek derecesine kadar ileri gittiklerini ifade eder⁹.

D. Cevdet Paşa’nın Çözüm Yolu

tiplerden hâkim tayin ve medrese odaları veya kira ile tutulmuş tahta evlerden mahkeme yapınca sonu derde deva olmaz” şeklinde cevap vermişti.” ifadeleriyle anlatır. bk. Abdurrahman Şeref Efendi (1985: 235).

⁹ “Ermeni mekteblerini tanzim ile yetişecek çocukların efkârını istedikleri yola çevirmek esbâbına teşebbüs eylediler. Ermenilerin zenginleri ve hidmet-i devletde bulunanlarının ekseri bu bâbda bezl-i mechûd ve sarf-ı nukud idegeldiler. Lâkin ekserinin efkârı esbâb-ı lâzimeyi tehyie ve i’dâd eyleyübd e vakt-i fırsata muntazır olmakdan ibâret iken içlerinde zuhûr eden efkâr-ı mazarrâta ashâbı vakt-i fırsata intizardan ise heman Avrupa devletlerinin müdahâlesini celb edecek icrâata teşebbüs eylemek sevda’sına düşüb birkaç senedenberü bunlar tekessür ederek bu fikr üzerine teşekkül eden komiteler dahil ve haricde sıkı sıkıya işlemeğe başladılar. Ve kendülerine cânib-i hükümetden gösterilen nezâket ve mülâyemeti devletin za’fına ve kendülerinden havfına haml ederek Der-saâdet’de edepsizlik etmek derecesine kadar tevsi-i dâire-i fesâd ve serkeş eylediler.” (YEE, 38/95: 3).

Cevdet Paşa hâli hazır durumun “nezâket ve ehemmiyeti” inkâr olunamaz dedikten sonra, padişahın yüksek iradeleri ve gayretleri ile her türlü “müşkülâtın” çözümünün mümkün olduğunu belirtir. Ancak bu, padişahın bizzat kati bir kararlılıkla ve devlet işlerini doğrudan kendi eline alması ile mümkündür:

“Mukaddimât-ı meşrûhaya nazaran ahvâl-i hâzırının nezâket ve ehemmiyeti inkâr olunamaz. Maa-mâ-fih tedbiri de pek müşküldür denilemez. Himem-i celile-i hazret-i cihân-dâri ile her dürlü müşkülâtın hâlli kabildir. Fakat bi'z-zât azm-i kat'î ile tedâbir-i mühlhemiyet âyât-ı hümayûna mevkûfdur.” (YEE, 38/95: 3).

Cevdet Paşa, padişahın güçlü bir iradeye sahip olması ve devlet idaresini kendi eline alması konusunun önemini vurgulamak için geçmişten bir de misal verir. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, Sultan Abdülmecid'i ziyaret için İstanbul'a gelir. Söz ıslahatlardan açılır ve Mehmed Ali Paşa'nın, Sultan Abdülmecid'e “efendim bendegân bir muntazam dolabı döndürebilürler ama eğriyi doğrudamazlar eğriyi ancak hükümdarlar doğrudabilür” dediğini belirterek devlet idaresinde bulunan memurların işleyen süreci devam ettirmelerinin normal olduğunu, hataların ise ancak hükümdarların iradesiyle düzeltilebileceği konusuna dikkati çeker. (YEE, 38/95: 3).

Cevdet Paşa “ıslâhat-ı esâsiyye”nin hükümdarın özel çaba ve gayretleri ile mümkün olabileceğini belirtir. Padişahın her işin teferruatıyla meşgul olmasının mümkün olamayacağını, bunun için “vesâit-i icrâiyye olan vükelâ ve ümenâsiyla” işleri yürütmeye mecbur olduğunu söyler. Fakat “vesâit-i icrâiyye” düzgün olmaz ise işlerin düzgün bir şekilde yürütülmesinin mümkün olamayacağına inanır. Cevdet Paşa bu konuyu açıklamak için hattatlık mesleğinden de bir örnek verir: “Bir hattat ne kadar güzel yazı yazarsa yazsın, klemi pürüzlü ise güzel ve düzgün yazı yazamaz ise, bir hükümdar da bütün iyi vasıflara sahip bir idareci olsa dahi emri altındakiler yeterli ve vasıflı kişiler değilse iyi bir yönetici olmaz.”¹⁰

¹⁰ “Vâkıâ ıslâhat-ı esâsiyye hükümdâranının himem-i mahsûsalarına tevakkuf eder. Şu kadar ki anlarda her işin müfredâtıyla mukayyed olamayub vesâit-i icrâiyye olan vükelâ ve ümenâsiyla rü'yet-i mesâlihe mecbûr olurlar. Hâlbuki vesâit-i icrâiyye düzgün olmaz ise hüsn-i temşiyet-i maslâhat dahi kabil olmaz. Bir hattât ne kadar güzel yazı yazsa pürüzlü kalem ile güzel yazamaz. Binâen-aleyh bir adem iyi hattât olubda mı güzel kalem açmağı öğünür yohsa güzel kalem açmağı öğünübde mi kâmil hattât olur. Burası erbâbi beyninde mevzû-i bahs bir meseledir.” (YEE, 38/95: 4).

Cevdet Paşa, lâyihasının sonunda, çözüm olarak, padişahın kati bir kararlılıkta olmasının gerekliliğini ve yerinde tedbirler alarak ehliyetli, işini bilen devlet adamları seçmek suretiyle sıkıntıları ortadan kaldıracılabileceğini ifade eder. İddiasını Kur'an-ı Kerim'in Nisa suresinin 58. ayeti ile destekler. Ayette "Gerçekte Allah size, emanetleri ehline teslim etmenizi ve insanlar arasında karar verdiğinizde, adaletle karar vermenizi buyurur. Evet, Allah size ne güzel öğüt veriyor. Gerçekte Allah duyandır, görendir." (Hamidullah 2000: 234) denilmektedir¹¹.

Sonuç

Cevdet Paşa, bir vakanüvis olarak tarihin içinde ve onu yaşayan bir insandır. Paşa, medrese eğitimi ve Reşid Paşa'nın yanında siyaseti öğrenmesi ile beraber devlet adamlığı vasfını da kazanmıştır. II. Abdülhamid'in isteği ile yazdığı lâyiha meselelere -hem devlet adamı hem de tarihçi olarak- bakışını ortaya koymaktadır. Cevdet Paşa, Reşid Paşa'nın mahrem sohbetlerine katılan ve Osmanlı Devleti'nin geleceğinin nasıl olması gerektiği hakkında kafa yoran bir devlet adamıdır. II. Abdülhamid'in otuz üç yıllık saltanatı süresince takip ettiği denge politikasında Cevdet Paşa'nın düşünceleri de etkili olmuştur.

İstanbul'un coğrafi konumu dolayısıyla Avrupalı devletler tarafından paylaşılamaması, Reşid Paşa'nın ifade ettiği gibi, jeostratejik konumundan dolayı İstanbul'un Osmanlı Devleti'ni muhafaza ettiğini göstermektedir. Bunun kanıtı ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda imzalanan Ayastefanos Antlaşmasıdır. Antlaşma, İngiltere ve diğer Avrupalı devletleri memnun etmediği ve Osmanlı Devleti'nin Rus hakimiyetine girmesine sebep olduğu için kabul edilmemiş ve yerine Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile beraber, İstanbul'un coğrafi konumu, Avrupa'nın kendi aralarında anlaşmaları sonucunda Osmanlı Devleti'ni koruyucu vazifesini yapamamıştır. Bunun kanıtı Sevr Antlaşmasıdır.

Ermeni meselesinde Cevdet Paşa, olaya iki açıdan bakar. Birincisi devlet adamlarımızın gafleti. İkincisi ise "Şark Meselesi'nin" bir parçası olarak. İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletlerinin Ermeni meselesi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecine daha da yakınlaştı-

¹¹ "Ahvâl-i hâzırânın ıslâhı hakkında arz-ı mütâlaa hadd-i iktidâr-ı kemterânemin haricinde olmağla bu bâbda bir şey diyemem. Fakat hükemâyı siyâsiyyûn siyâset-i müdün ilminde der-miyân olunan mesâil hep (innallaha ya merkem an teven deva el-emanat ala ehli ve iza hikmetem beynennas en tehkumva bil-adl) ayet-i kerimesinin müfâd-ı münifene râcî' olur diyorlar. Kulları dahi bu ayet-i kerimenin tilâvetiyle hatm-ı kelâm eyle-rim." (YEE, 38/95: 4).

ğını öngörürler. Savfet Paşa hakkındaki ağır ifadeleri, Cevdet Paşa'ya özgü bir davranış değildir. Tanzimat dönemi devlet adamları arasında, birbirini çekememe, birbirlerinin siyasi ikbalini kıskanma, saraya daha yakın olma gibi hususlardan dolayı bu tarz ifade ve eleştiriler yapılmıştır.

II. Abdülhamid'in uzun saltanat süresi boyunca takip etmiş olduğu politikalarda Cevdet Paşa'nın görüş ve düşüncelerinin de etkisi olmuştur. Özellikle Avrupalı devletler arasındaki ittifaklardan faydalanarak devleti ayakta tutma çabaları, Cevdet Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin coğrafi konum ve stratejik mevkiinin önemini vurgulaması ve bundan faydalanılmasını tavsiye etmesi ile örtüşmektedir. Cevdet Paşa'nın Ermeni meselesinde de problemin Şark Meselesinin bir uzantısı olduğu ve devletin takip edeceği siyasette bunu dikkate alması gerektiği yönündeki ikazları önemlidir.

Cevdet Paşa'nın çözüm önerisi, işlerin ehline verilmesi, idarede kuşatıcı ve hakim bir üslup takip edilmesi, idari işlerde teferruatla uğraşılmamasıdır. Hükümdar teferruatla meşgul olduğu sürece, detaylarda boğulup kalır. Padişah işi ehline vererek onları teftiş ve murakebe ile devleti yönetmelidir. Cevdet Paşa'nın bu çözüm teklifleri, II. Abdülhamid tarafından dikkate alındığı pek söylenemez. Otuz üç yıllık saltanatında kendisinin en çok eleştirildiği konuların başında bütün yetki ve idarenin Yıldız Sarayı'nda toplanmış olması gelir.

Lâyihanın Transkripsiyonu

Ahvâl-i hâzıraya dâir bir lâyiha tahrir ve takdimi hakkında kurenâ-yi şehriyâriyelerinden Arif Beğ kulları vasıtasıyla şeref-yâb-ı telâkki olduğum emr ü fermân-ı hümayûn-ı hazret-i pâdişâhî mûcib-i âlisi üzere mukaddem ve muahharen ahvâl-i hâzıra hakkında hissiyât ve mütâlâât-ı âbidânem ber-vech-i âti arz olunur.

Merhûm Reşid Paşa ile bir gece musâhebet olunur iken demişdi ki (biz bu mevki'i kendi kuvvetimizle muhâfaza edemeyeceğiz. Bundan sonra bu mevki' bizi muhâfaza edecek. Fakat hüsn-i idâre şartdır. Ve illâ düvel-i Avrupa bizi rahat bırakmazlar. İstanbul ise her devletin matmah-ı nazarı olduğu halde kabil-i taksim değildir. Eğer hüsn-i idâreye muvaffak olamaz isek burada bir idâre-i müştereke teşekkül eder.)

Reşid Paşa'nın dediği gibi İstanbul mevki'inin mukasemesi kabil olmayub her ne zaman buna dâir beyne'd-düvel bir bahs açmış ise taksime bir sûret verilememiş olduğu tarihçe müsbetdir. Hatta 1222 sene-i hicriyyesi hilâlinde¹² Napolyon Bonapart ile Rusya İmparatoru

¹² Miladi 1807.

Aleksandıra beynlerinde Memâlik-i Osmaniyye'nin mukasemesine karar verilmişiken¹³ İstanbul'un taksimine çare bulunamayub nihâyet Akdeniz Boğazı Fransa'da kalmak şartıyla İstanbul'un Rusya yedine geçmesine Napolyon muvâfakat eylemiş ise de Karadeniz miftâhı hükmünde olan Akdeniz Boğazı başka bir devlet yedine geçtiği takdirde İstanbul mevki'-i kıymetinden düşeceğine mebni bir sûrete Aleksandıra muvâfakat edememiştir. Ve fi'l-vâki' burası muzır bir devletin eline geçmekden ise Devlet-i Aliyye yedinde kalması Rusya politikasına muvâfıktır. Ve Rusya muhârebe-i âhiresinde İngilterelü Akdeniz Boğazı kendüsünde kalmak üzere İstanbul'un Rusya'ya terkiyle şark mes'elesinin halline muvâfık görünmüşiken Rusyalu buna temâyül etmeyüb Ayestafanos'dan ric'at edivermiştir.

El-hâsıl İstanbul mevki'-i küre-i arzın üzerinde kabil-i taksim olmayan bir nokta-i mümtâze olub her kangı bir devlet ana taarruz edecek olsa diğerleri muarız çıkmak umûr-ı tâbi'yeden bulunduğu ve bu cihetle mesâil-i siyâsiyyeden Devlet-i Aliyye'nin mevki' pek mühim olduğu beyâna muhtâc değildir. Ve el-hâletü hâzihi iki kısma münkasım olan düvel-i mahmiyenin kuvve-i mütekabilelerinin muvâzenesinde Devlet-i Aliyye denkaşı gibi bulundurub iki taraf dahi Devlet-i Aliyye'yi dâire-i ittifâkına almağa çalışıyor. Hele Rusyalu Karadenizce İngiliz donanmasının mazarrâtından emin olmak için Devlet-i Aliyye'nin bi-terafırlığını bir ittifâk tedâfüi kadar kıymetli add eyler. Lâkin eyyâm-ı harbde Devlet-i Aliyye'nin bi-terafırlıkda sebât edeceğinden tamamıyla emin değildir. Demek oluyor ki her devlet kendi mevki'ini muhâfaza eder. Devlet-i Aliyye'nin mevki' dahi kendüsünü muhâfaza ediyor. Fakat her hâlde hüsn-i idâre ile meşrûtdur. Ve illâ idâre-i müştereke bahsi meydana çıkabilür.[1]

Ve İngilterelü sâirinden ziyâde bunu tervic eyler. Zirâ kuvve-i bahriyyece teferrukları olduğundan bir idâre-i müştereke teşkil olunduğu takdirde nüfûzca düvel-i sâireye teferruk etmek ümidinde bulunur zann ederim. Lâkin bu bâbda bir ittifâk-ı düveli husûle getürmekde kolay bir iş değildir. Ale'l-husûs Devlet-i Aliyye umûr-ı dahiliyye ve hariciyyesince hüsn-i idâreye muvaffak oldukça öyle bir ittifâkın husûlü imkansız görünür. Zannıma göre bunun için Devlet-i Aliyye'nin idâre-i umûrda aczinden bahs etmek ve Avrupa'nın efkâr-ı umûmiyyesini bu yola çevirmek bed-hâhlarca adet hükmüne girmiştir.

¹³ 7 Temmuz 1807'de Fransa ile Rusya arasında imzalanan Tilsit Barışı. Anlaşmanın Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren maddesinde İstanbul ve Rumeli vilayeti hariç, Osmanlı Devleti'nin Avrupa toprakları iki devlet arasında paylaşılacaktı. bk. Armaoğlu (1997: 66-67); Tükün 1999: 149-153).

Rusya muhârebe-i ahiresi esnasında Rusyalunun Kürdistan yoluyla Belûcistan'a¹⁴ doğru gitmek mülâhazasıyla İngiltereli düçâr-ı fikirce endişe olunarak Kürdistan'da kendi nüfuzları tahtında bir hükümet-i mümtâze teşkili zımnında Ermenileri ele almış ise de sonradan bunun boş bir fikir olduğunu anladığından ve Rusyalu ise Taberistan¹⁵ cihetinden Türkman memâlikine duhûl ve serian bir demiryolu inşâ' ile Afganistan hudûduna varmış olduğuna mebni İngilizler Ermeni mes'elesini nazâr-ı ehemmiyetden düşürmemişler idi. Karibü'l-ahdde yine bu mes'eleyi dillerine doladılar ve Ermeni komitelerine bir dereceye kadar ehemmiyet virüb Van ve Bitlis taraflarında zuhûra gelen vukuât-ı âdiyyenin birine bin katarak ve bir çok müftereyât dahi ilâve ederek âleme velvele vermeğe başladılar.

Teessüf olunur ki bir vakitdenberü Der-saâdet'in yanı başında bulunan İzmid sancağında emniyet münselib olduğu hâlde geçen günler derdest-i inşâ' olan İzmid demiryolu üzerinde eşkiyâ tarafından ecnebilere taarruz olunması ve müteâkıben Edirne demiryolu üzerinde Babaeskisi istasyonunun basılması gibi hadiseleler bed-hâhanenin mübâlâgat ve müftereyâtını te'yid eylemiştir. Hâl bu merkezde iken Ermeni komitelerinin âsâr-ı fesâdâtı Der-saâdet'de rû-nümâ olmuş ve nihilist¹⁶ usûlüne müşâbih bir yol almıştır.

¹⁴ İran'ın güneydoğusunda yer alan bölge kuzeyde Sistan ve Lut çölüyle, doğuda Pakistan Belûcistanı'yla, batıda Kirman'la ve güneyde Umman deniziyle çevrilidir. Daha çok volkanik dağların bulunduğu bölgenin sert yüzey şekillerine sahip olması ulaşımında zorluklar ortaya çıkarır. Bölge İran'ın en geri kalmış kesimidir. Nüfus yoğunluğu düşük olup halkın çoğunluğunu, göçebe olarak yaşayan ve yerleşik hayata karşı uzun süre direnmiş olan Belûciler ile Beruhuyar teşkil eder (Qureshi 1992: 427-428).

¹⁵ Araplar tarafından Elburz dağlarının şimalinden (kuzey) İran'ın Mazenderan eyaletine verilen isim. Bu isim, halk ıstikakında, bölgeyi kaplayan kesif ormanlar ve ahalisinin başlıca meslekleri (odunculuk) sebebiyle, "balta (tabar) 'lar ülkesi" şeklinde izah edilmiştir. Taberistan, şimalde Hazar denizi, cenupta (güney) Elburz (dağ) silsilesi, şarkta Curcan ve garpta Gilan ile sınırlanmıştır. Toprağı bereketli, sulak, meyvesi bol, fakat durgun sularından dolayı iklimi sağlığa zararlıdır. Ahalisi savaş sever, disiplinsiz, öldürmeğe ve yağmaya düşkündür. bk. Huart, (1993: 598-599).

¹⁶ Nihilizm (Hiççilik): 19. Yüzyılda Rusya'da Çar II. Aleksandr'ın hükümdarlığının ilk yıllarında ortaya çıkan, şüpheci temellere dayalı felsefe anlayışı. Turgenyev'in 1862'de yayımladığı "Babalar ve Oğullar" romanındaki nihilist Bazarov bu terimin yaygınlaşmasını sağladı. Zamanla 1860 ve 1870'lerin nihilistleri geleneklere ve toplumsal düzene başkaldıran, düzensiz, dağınık, bakımsız, inatçı kişiler olarak görülmeye başladı. Bundan sonra Nihilizm felsefesi de yanlış olarak II. Aleksandr'ın öldürülmesi ve mutlakiyetçiliğe karşı

Bu bâbda bed-hâhların işâat ve mübâlâgatına karşı hüsn-i müdâfaa olunacağına cây-ı i'tirâz olan ahvâlin sebebiyeti taraf-ı saltanata atf olunmakta olub işte işin asıl cây-ı vakt olan ciheti de budur. Demek oluyor ki Devlet-i Aliyye'nin idâre-i dahiliyesinde kusur olduğu nasıl ki inkâr olunamaz ise idâre-i umûr-ı hariciyyesinin bütün bütün bozuk olduğu müsellemtândır. Ve sebebinin hep me'mûrlarda olduğu ma'lûm olmağla ve her iki cihetinde islâhı vacibâtındır.[2]

Ermeni me'selesine gelince bunun mebâdîsi¹⁷ ma'lûmdur ki Berlin Kongresi'nin teşkili esnasında Ermeni Patriki bulunan ma'hûd Nersis Berlin'e bir he'yet-i meb'ûsa göndermek üzere müteveffâ Safvet Paşa'dan ruhsat isteyüb o dahi encâm-ı beyn bir adem olmayub âdeten yevmiyecilerden bulunduğu cihetle ruhsat vermiş ve Nersis dahi Berlin'e birkaç müfsid göndermiş idi. Ne büyük hatâ' ne büyük gafletdir ki Devlet-i Aliyye murahhasları kâfi olmayub da tebaasının bir sınıfı tarafından kendi hukuklarını muhâfaza için bir meclis-i kebir-i düveliyye meb'ûslar gönderdikleri hâlde ol sınıfa bir imtiyâz-ı mahsûsa verilmiş olmaz mı? İşte İngilizler bunu ser-rişte¹⁸ ederek Ermenilere yüz vermişler idi. Nerede Reşid Paşa, nerede Safvet Paşa. Öyle büyük makam ve mevki'lerde bulunan ademlerin küçük bir hatâ'sı işte böyle büyük fenâlıklara bâdî¹⁹ oluyor. Ne hâl ise Ermeniler öyle bir vesile buldukları gibi tevsi-i imtiyâzât sevdasına düşdüler. Ve heman Ermeni mekteblerini tanzim ile yetiştirecek çocukların efkârını istedikleri yola çevirmek esbâbına teşebbüs eylediler. Ermenilerin zenginleri ve hidmet-i devletde bulunanlarının ekseri bu bâbda bezl-i mechûd²⁰ ve sarf-ı nukud²¹ idegeldiler. Lâkin ekserinin efkârı esbâb-ı lâzimeyi tehyie²² ve i'dâd²³ eyleyübdе vakt-i fırsatta muntazır olmakdan ibâret iken içlerinde zuhûr eden efkâr-ı mazarrâta ashâbı vakt-i fırsata intizardan ise heman Avrupa devletlerinin müdahâlesini celb edecek icrââta teşebbüs eylemek sevdâsına düşüb birkaç senedenberü bunlar tekessür ederek bu fikr üzerine teşekkül eden komiteler dahil ve haricde sıkı sıkıya işlemeğe başladılar. Ve kendülerine

yer altı örgütlerinin başvurduğu siyasal terörle birlikte anıldı. Bk. "Nihilizm" (1989), *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, (16), İstanbul: 514-515; ayrıca bk. Meriç (1997: 78-107).

¹⁷ Başlangıcı.

¹⁸ İpucu, tutamak.

¹⁹ Sebep, mucip; sebep olan; ilk, başlangıç.

²⁰ Elinden geldiği kadar çalışma

²¹ Para harcamak.

²² Hazırlama, hazırlanma.

²³ Hazırlama, hazırlanılma, geliştirme, geliştirilme.

câhib-i hükümetden gösterilen nezâket ve mülâyemeti devletin za'fına ve kendülerinden havfına²⁴ haml ederek Der-saâdet'de edepsizlik etmek derecesine kadar tevsî-i dâire-i fesâd ve serkeş eylediler.

Mukaddimât-ı meşrûhaya nazaran ahvâl-i hâzırının nezâket ve ehemmiyeti inkâr olunamaz. Maa-mâ-fih tedbiri de pek müşküldür denilemez. Himem-i celile-i hazret-i cihân-dâri ile her dürlü müşkülâtın hâlli kabildir. Fakat bi'z-zât azm-i kat'î ile tedâbir-i mülhemiyet âyât-ı hümâyûna mevkûdur.

Mısır valisi esbâk müteveffâ Mehmed Ali Paşa Der-saâdet'e vürûduyla cennet-mekân Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin huzûr-ı hümâyûnlarına duhûl olubda ıslâhata dâir bahs açıldıkda efendim bende-gân bir muntazam dolabı döndürebilürler ama eğriyi doğrulamazlar eğriyi ancak hükümdarlar doğruldabilür demiş olduğu muhakkaktır.[3]

Vâkıâ ıslâhat-ı esâsiyye hükümdâranının himem-i mahsûsalarına²⁵ tevakkuf eder. Şu kadar ki anlarda her işin müfredâtıyla mukayyed olamayub vesâit-i icrâiyye olan vükelâ ve ümenâsiyla rü'yet-i mesâlihe mecbûr olurlar. Hâlbuki vesâit-i icrâiyye düzgün olmaz ise hüsn-i temşiyet-i maslâhat dahi kabil olamaz. Bir hattât ne kadar güzel yazı yazsa pürüzlü kalem ile güzel yazamaz. Binâen-aleyh bir adem iyi hattât olubda mı güzel kalem açmağı öğünür yohsa güzel kalem açmağı öğünübde mi kâmil hattât olur. Burası erbâbı beyninde mevzû-i bahs bir meseledir.

Ahvâl-i hâzırının ıslâhı hakkında arz-ı mütâlaa hadd-i iktidâr-ı kemterânemin haricinde olmağla bu bâbda bir şey diyemem. Fakat hükemâ-yı siyâsiyyûn siyâset-i müdün²⁶ ilminde der-miyân olunan mesâil hep (innallahe ya merkem an tevvên deva el-emanat ala ehli ve iza hikmetem beynennas en tehkumva bil-adl) ayet-i kerimesinin müfâd-ı münifene râcî' olur diyorlar. Kulları dahi bu ayet-i kerimenin tilâvetiyle hatm-ı kelâm eylerim.[4]

KAYNAKÇA

BOA, YEE: 38/95, Ahmed Cevdet Paşa'nın, ahval-i hazıraya dair lâyiha müsveddesi. (Reşid Paşa'nın "biz bu mevki kendi kuvvetimizle muhafaza edemeyeceğiz. Bundan sonra bu mevki bizi muhafaza edecek. Fakat iyi idare şarttır ve illa Avrupa devletleri bizi rahat bırakmazlar. Her devletin İstanbul'da gözü olduğundan, taksimi kabil değildir. Eğer iyi idareye muvaffak

²⁴ Korkma.

²⁵ Özel gayret, çaba.

²⁶ Şehirlerin yönetimi.

olamazsak burada yabancıların bir müşterek idaresi teessüs eder" dediğinden bahisle İngiliz ve Rusların bu zemin üzerinde vaki faaliyetleri, Ermeni meselesi, Safvet Paşa'nın yaptığı hataya dair mütalaa ve malumatı havidir.)

BOA, YEE: 39/7, Ahmed Cevdet Paşa'nın Mekatib-i Umumiyenin dersleri hakkında lâyihası.

BOA, YEE: 39/8, Ahmed Cevdet Paşa'nın Tuna vilayetinin teşkiline ve Hersek ihtilaline dair lâyihası.

BOA, YEE: 39/9, Ahmed Cevdet Paşa'nın Navarin vakasının esbab-ı mucibesine dair lâyihası.

BOA, YEE: 39/15, Ahmed Cevdet Paşa'nın Ecnebi devletlerin açacağı hususi mekteplere dair lâyihası.

BOA, YEE: 39/18, Ahmed Cevdet Paşa'nın Senûsîlerin Tunus ve Cezayir civarındaki faaliyetleri ile Mehdilik hususundaki tutumlarını muhtevi lâyihası.

BOA, YEE :39/19, Ahmed Cevdet Paşa'nın Dahiliye Nezareti kayıtlarına dayanarak nüfus sayımı ile ilgili mütalaaasını içeren lâyiha.

BOA, Y.PRK.AZJ. 1/31: Eski Şûrâ-yı Devlet Azasından İsmail Hakkı Bey'in Osmanlı Devleti'nin hali hazır dahili ve harici durumu ve ıslahı için lazım gelen hal çarelerini yedi madde halinde izah eden lâyihası. Lâyiha şu alt başlıklardan oluşmaktadır : 1- Devlet-i Aliyye'nin umur-ı dahiliyesi bu sırada nasıl nizam ve usule muhtaç olduğu. 2- Elan mevcut olan muharebe için gerek harb ve gerek Düvel-i Ecnebiye ile Devlet-i Aliyye'nin ne yolda bulunması lazım geleceği. 3- Umur-ı askeriye hasbe'l-vakt ne yolda bulunması iktiza edeceği. 4- Umur-ı maliyenin ıslahı maddesi. 5- Zat-ı kudret-simat-ı tacdari ne vecihle umum halkın kendilerine elan derkar olan ubudiyet ve muhabbetini bir kat daha tezyid ve tekid etmesi. 6- Düvel-i Ecnebiye'nin Devlet-i Aliyye ile politika işleri. 7- İşde bulunan vükelanın ahval ve istidadları kema-yenbagi nezd-i mekarim-vefd-i şahane de malum oldukda ahval ve istidadlarına göre istihdam olunmaları (Layihanın bir sureti YEE 10-36'da kayıtlıdır).

Abdurrahman Şeref Efendi (1985), *Tarih Musahabeleri*, (sadeleştiren. Enver Koray), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ahmed Cevdet Paşa (1980), *Marûzât*, (hzl. Yusuf Halaçoğlu), TTK Yayınları, İstanbul.

ARMAOĞLU, Fahir (1997), *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara.

ARMAOĞLU, Fahir (1991), *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, (1), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

BAYUR, Yusuf Hikmet (1991), *Türk İnkulâbı Tarihi*, (I/I), TTK Yayınları Ankara.

ÇETİNSAYA, Gökhan (1999), "Çıban Başı Koparmamak": II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış", *Türkiye Günlüğü*, C. 58, Kasım-Aralık 1999, İstanbul.

- HALAÇOĞLU, Yusuf- Aydın, M. Akif (1993), "Cevdet Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, s. 443-450.
- HALAÇOĞLU, Yusuf- Aydın, M. Akif (1994), "Ma'rûzat Ve Tezâkir' de Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Erkânı", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler Ankara 13-14 Mart 1985*, TTK Yayınları, Ankara.
- HAMİDULLAH, Muhammed (2000), *Aziz Kur'ân*, (çev. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık), Beyan Yayınları, İstanbul.
- HUART, Cl., "Taberistan"(1993), *İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, s. 598-599.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal (1961), *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, VI. Cüz, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul.
- KURAT, Akdes Nimet (1990), *Türkiye Ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- Mahmud Celâleddin Paşa (1983), *Mir'ât-ı Hakikat Tarihi Hakikatların Aynası*, (hzl. İsmet Miroğlu), Berekât Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Ebu'l-ula (1996), *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, TDV Yayınları, Ankara..
- MERİÇ, Cemil (1997), *Mağaradakiler*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- "Nihilizm"(1989), *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, C. 16, s. 514-515.
- OĞUZ, Mustafa (2007), *II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyihalar*, (Ankara Üni. Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- ORTAYLI, İlber (2003), *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tahsin Paşa (1990), *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (1988), *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
- TUKİN, Cemal (1999), *Boğazlar Meselesi* (yay. haz. Bülent Aksoy), İstanbul: Pan Yay.
- QURESHİ, M. Naeem (1992), "Belücistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 5 İstanbul, s.427-428.